

**XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ TÜRKÜSTANDA
İNCƏSƏNƏTİN NAİLİYYƏTLƏRİ**

N.C.MEHDİYEVA
Bakı Dövlət Universiteti

XX əsrin əvvəllərində Türkünstanda kapitalist münasibətlərinin inkişafı mədəniyyətə öz təsirini göstərirdi. Bu dövrdə Rusiyanın mədəniyyət tarixində olduğu kimi, Türkünstan diyarı xalqlarının mədəniyyətində də iki cərəyanın mübarizəsi davam etdirilirdi. Onlardan biri mülkədar, bəy və ruhanilərə əsaslanaraq feodal-patriarxal münasibətləri, xalqı cəhalətdə saxlayan çarizmin siyasəti idi. Digəri isə mədəniyyətin inkişafına çalışan, demokratik meyli əks etdirən, daha doğrusu, çarizmin müstəmləkə siyasəti, orta əsr qalıqları və yeni yaranan burjuaziyanın milli meyllərinə qarşı mübarizə aparan cərəyan olmuşdur (1, s. 55). Bu meyl istər Türkünstanın tarixinə, istərsə də sırf mədəniyyətə aid nəşr olunmuş əsərlərdə öz əksini tapmışdı.

Bizcə, hər hansı bir xalqın mədəniyyətini marksistlər kimi iki hissəyə – demokratik və sosialist mədəniyyəti və burjua mədəniyyətinə ayırmaq düzgün deyildir. Çünki cəmiyyətdəki mövqeyindən asılı olmayaraq xalqın bacarıqlı, istedadlı, yaradıcı və milli ziyalıları öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirməklə həm öz xalqının mənəvi sərvətini artırır, həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirirlər.

Əlbəttə, çar Rusiyanının yürütdüyü milli müstəmləkəçilik siyasəti müəyyən mənada öz rolunu oynaya bilmişdi. Özbəkistan Elmlər Akademiyasının akademiki T.N.Karı-Niyazov göstərir ki, milli məsələnin bir hissəsi olan milli mədəniyyətin taleyi bütünlüklə milli məsələnin həllindən asılı olduğundan öz-özlüyündə aydındır ki, Rusiyanın digər xalqları kimi Mərkəzi Asiya xalqlarının da milli mədəniyyət məsələsi nə çar Rusiyası, nə də Müvəqqəti hökumət dövründə həll edilə bilirdi (1, s. 116).

Lakin çətin tarixi dövrlərdə belə mədəniyyətin inkişafı sahəsindəki ənənələr qanunauyğun olaraq davam etdirilmişdir.

Türkünstan diyarının siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişikliklər incəsənət sahəsindən də yan keçməmişdi. Burada özbək xalq teatri, professional və həvəskar rus, həmçinin özbək və tatar dillərində həvəskar teatrlar fəaliyyət göstərmişdi. Özbək xalq məzhəkə /kızıkçı/ teatrında bir çox aktyorların arasında komik və hekayəçi, rəqqas və dəfçalan, yumorlu hekayələrin müəllifi məzhəkəçi Yusupcan Şəkərcanov xüsusilə fərqlənirdi. Rafiq Qaibov, İrka Karı Kərimov, Arifcan Daşmetov da aparıcı və görkəmli aktyorlar idilər. Özbək xalq məzhəkə teatri dövlət milli teatrının inkişafında mühüm rol oynamışdı.

Türkünstanda onlarla sirk fəaliyyət göstərirdi. Burada rus-özbək truppaları birlikdə çıxış edirdilər. 1902-ci ildə özbək artistləri Şabarat bəyin başçılığında özlərinin xüsusi truppalarını təşkil edərək sirk

açmışdılar. Bu kollektivə Yusupcan Şəkərcanov, Rafiq Qaibov və Kərim Zaripov daxil idilər. Ayrı-ayrı nömrələrdə rus aktyorları da çıxış edirdilər (2, s. 348). Bununla belə Həmzə Həkimzadə Niyazi 1915-ci ildə Kənddə həvəskar teatr yaratmışdı.

Türkmənistanın iri sənaye-ticarət və mədəni mərkəzi olan şəhərlərində rus mədəniyyətini təbliğ etmək məqsədilə yerli əhali arasında teatr-tamaşa tədbirləri, attraksion, sirk nömrələri və cıdır təşkil olunurdu. Bununla əlaqədar olaraq, həm də bədii özfəaliyyət, konsert, ədəbi-musiqili gecələr, xalq qıraəti və s. tədbirlərdən də istifadə edilirdi. Bəzən də bu tədbirlərdə çar üsul-idarəsinə qarşı geniş təbliğat işi görülür, inqilabi himnlər ifa olunurdu. Məsələn, 1905-ci il 17 oktyabr manifesti mətbuatda çap edildikdən sonra Aşqabad bolşevikləri haqsız olaraq onu təkzib etmək üçün sirkdə və velosiped klubunda böyük təbliğat işi aparmışdılar. Əlbəttə, bir növ mədəni və siyasi təbliğat meydanına çevrilən Türkmənistanda milli mədəniyyətin inkişafı kölgədə qalırdı.

Aşqabad, Mərv və Krasnovodsk Rusiyadan dram, opera, operetta, sirk, estrada kollektivləri də gəlirdi. Rus səhnəsinin ustalarından M.Dalski, L.Yavorskaya, V.L.Durov və F.İ.Şalyapın həmin şəhərlərdə çıxış etmişdilər. N.V.Qoqol, A.N.Ostrovski, L.N.Tolstoy, V.Şekspirin və başqalarının əsərləri tamaşaçılara göstərilmişdi.

Qədim tarixi olan özbək musiqisi xalq yaradıcılığı və şifahi ənənəyə malik professional musiqi ilə təmsil olunmuşdu. Özbək xalq musiqisi əhalinin etnik tərkibinin ümumiliyi və sosial-iqtisadi şəraitin oxşarlığı ilə əlaqədar 4 əsas musiqi üslubuna ayrılırdı: Xarəzm, Buxara-Səmərqənd, Fərqanə-Daşkənd, Surxandərya - Qaşqadərya. Xalq musiqi yaradıcılığında epik dastanlar («Alpamış», «Şahsənəm və Qərib», «Koroğlu») xüsusi yer tuturdu. Xalq mahnıları qısa melodiyalardan ibarətdir. Satirik-yumoristik səpkili kupletlər söyləmək dəbdən düşmürdü. Bir sıra xalq mahnıları meydana çıxmışdı ki, onlarda sosial etiraz motivləri əsas götürülmüşdü. 1917-ci ilə kimi Türküstan diyarında musiqi tədris müəssisələrinin olmaması bu sahədə xeyli çətinliklər yaratmışdı. Ona görə də musiqi ifaçılarının hamısı milli professional sənətin şifahi ənənələrinin nümayəndələri idi.

Özbək xalq mahnılarının mahir ifaçılarından Daşkənd müğənnisi Mulla-Tuyçi Taşmuhəmədov güclü səsə malik olub, yeni üslubda əski mahnıları ifa edirdi. 1905-ci ildə onun ifasında bir çox özbək mahnıları («Qulyer», «Şahnoz» və s.) qrammofon vallarına yazılmışdı. Digər görkəmli ifaçılardan buxaralı Xaim İbadov, xarəzmi M.Xudayberqanov, daşkəndli müğənni Şoraxim Şoumarov, musiqi alətlərində çalan Abdusəat Vahabov, Alim Kamilov, Abdukadir İsalov və Əhmədcan Umurzakovu göstərmək olar. Bu musiqiçilər milli professional sənətin şifahi ənənələrinin nümayəndələri idilər.

Bu dövrdə bir sıra ölkələrdən Özbəkistana musiqiçilər qastrola gəlirdilər. Azərbaycan da həmin ölkələr sırasında idi. Üzeyir Hacıbəyovun rəhbərlik etdiyi Azərbaycan operasının tamaşaları özbək musiqisinin inkişafında mühüm rol oynamışdı. Çünki türk dilləri ailəsinə daxil olan özbək və Azərbaycan dilləri bu xalqların qarşılıqlı surətdə anladığı qohum dillər idi. Bu tamaşalar («Arşın mal alan» və s.) özbək dinləyicilərini Azərbaycan musiqiçilərinin ilk təcrübələri ilə tanış edir və onları da öz milli opera sənətini yaratmağa istiqamətləndirirdi (2, s. 356).

Nəsildən-nəslə keçib gələn, öz koloritliyi və ideya məzmununa görə zənginləşən türkmən xalq musiqisi dərin təsirə malik olub, mühüm ictimai rol oynamışdır. Türkmən xalqının tanınmış, professional musiqiçisi və xanəndəsi olan baxşılardan repertuarında vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, məhəbbət, dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən və sosial problemlərlə bağlı nəğmələr əsas yer tuturdu. Xalq arasında Sarı baxşı, Xallı baxşı, Çoudur baxşı, Durdu baxşı, Ağacan baxşı, Annaxal baxşı, Tacməmməd baxşı və başqa müğənni və musiqiçilər xalq içərisində böyük hörmət və nüfuza malik idilər. Türkmən musiqisinin kütləvilikə baxmayaraq musiqi yaradıcılığında orkestr üsulu inkişaf etməmiş və xor sənətinin zəif olması ilə əlaqədar olaraq yeganə «Lələ» qızlar ansamblı fəaliyyət göstərirdi (3, s. 370).

Qırğız musiqisinin əsas xüsusiyyəti bədii obrazların yığcamlığı, sosial şərait, köçəri həyat tərzini ilə bağlı olmasıdır. İfaçılıqda xor sənəti geniş yayılmamış, əsas yeri oyun motivləri və müxtəlif ritmik melodiya tuturdu. Janr əlamətinə görə qırğız musiqisi instrumental və vokal sahələrindən ibarət idi. Müğənnilərin (ırçı) ifa etdiyi mahnı yaradıcılığı geniş yayılmışdı.

Görkəmli müğənni və musiqiçilərdən Niyazalı, Aydaralı, Burulça, Jantakbay, Toktoqul, Muratalı, Qaramoldo, Joloy, Aktan və b. göstərmək olar.

Musiqiçilər nəslindən olan xalq bəstəkarı Muratalı Qurenkeyev ensiklopedik hafizəyə malik olub, ən çətin musiqi əsərlərinin və mövzularının bilicisi idi. Onun xidməti nəticəsində bir çox qədim mahnıların qiymətli nümunələri qorunub saxlanılmışdı. Onlardan «Uraan» («Çağırış»), «Koşok» («Ağrı»), «Şırdan» («İlxıçının mahnısı») və s. qeyd etmək olar.

Qırğız musiqi tarixində bəstəkar və ifaçı Qaramoldo Orozovun özünəməxsus yeri vardır. Müəllifin epik əsərləri – «Tunquç Qambarkan» («Birinci Qambarkan»), «Botoy» və s. ona böyük şöhrət gətirmişdi. Onun qırğız musiqi folkloru əsasında yaratdığı musiqi əsərləri ifaçının yaşadığı dövrlə əlaqələndirilir və həm də burada milli koloritlik saxlanılır və yeni məzmunla daha da zənginləşdirilirdi.

Qonşu xalqlarla sıx bağlı olan qırğız xalq musiqiçiləri onların mədəniyyətini, musiqisini, məişətini, adət və ənənələrini öyrənirdilər. Akın və müğənni Toktoqul, Eşmambet, Jenijok və Kalık qazax xalq şairləri Cambul və Kənanla birlikdə xalqlar dostluğunu tərənnüm edirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Toktoqul dostluq və mədəni əlaqələrə yüksək qiymət verməklə Q.Tukay, M.F.Axundov, A.Kunanbayev və Furkatla həmrəy idi (4, s. 546).

Qazaxıstanda musiqi mədəniyyətini ancaq şairlər (akın), müğənnilər (anşı), musiqiçilər (kyuşi) yaradır, ifa edir və qoruyurdular.

XX əsrin əvvəllərində qazax xalq musiqi yaradıcılığının görkəmli nümayəndələrindən olan müğənni və musiqiçilərdən Yestay Berkimbayev, Mayra Şamsutdinova, Qabbas Aytpayev, Dina Nurpeisova, Muhit Meraliyev, Kənan Azərbaycan, Temirbulat Arqınbayev, Kasımjan Babakov və b. göstərmək olar.

Qazax peşəkar müğənnilərindən Mayra Şamsutdinova və Kənan Azərbaycan öz yaradıcılıq fəaliyyətləri ilə fərqlənirdilər. İlk professional qazax müğənnisi olan M.Şamsutdinova qazax, rus və tatar mahnılarını ifa edirdi. K.Azərbayev ifaçılıq sənəti ilə yanaşı, həm də mahnı bəstələyir-

di. Onun «Boz-torqay» («Torağay»), «Kok-şolak» («Quyruğukəsik boz at») mahnıları xalq arasında geniş yayılmışdı. K.Azərbayev qazax, özbək və qırğız xalq mahnılarının bacarıqlı ifaçılarından biri idi.

Türküstan diyarında tətbiqi incəsənət spesifik xüsusiyyətə və milli koloritə malik olan bir sahədir. XX əsrin əvvəllərində bədii sənətkarlıq əsas forma olaraq qalırdı. Özbəkistanda ən çox diqqəti cəlb edən toxuculuq, zərgərlik, həkkəklik, dulusçuluq və s. idi.

Riştan, Daşkənd, Səmərqənd və Vardanzidə əvvəlkilərə nisbətən sadə və kobud olsa da saxsı qablar istehsal olunurdu. Lakin Kuznetsov və Qardnerin zavodlarında çini qablar istehsalı saxsı qablara tələbatı azaltmışdı. Bu səbəbdən pambıq və zərif yundan toxunan parçalar maşın və dəzgahlarda qabalaşmış, əvvəlki keyfiyyətini itirmişdi. Fabrik-zavod məhsulları artdıqca əl işləri getdikcə məhdudlaşdırılırdı. Eyni zamanda fabrik-zavod sahibləri kустar sənətkarlardan yerli naxışları, geyim formalarını və s. götürüb fabrik məhsullarının çeşidlərini artırır və zənginləşdirirdilər. Burada «ruslaşdırma və qərbləşmə» deyil, «özbəkləşmə, şərqləşmə» prosesi gedirdi. Məhz bunun nəticəsidir ki, bütün Mərkəzi Asiya xalqları bu günə qədər heç olmasa öz milli,ənənəvi geyimlərini, çeşidli parçalarını və ornamentlərini qoruyub saxlaya bilmişlər.

Kустar emalatxanalarda xalq sənətkarları yüksək bədii şəkildə mis qablar, səhəng dəsti və məcməyilər düzəldirdilər. Bəzən də Rusiyada hazırlanan məhsulların üzərini yerli sənətkarlar öz milli naxışları ilə bəzəyirdilər. Məsələn, Tulada istehsal olunmuş samovar Mərkəzi Asiyaya məxsus ornamentlərlə bəzədilmişdi. Kokandlı sənətkar mis məcməyiye Xudayar xanın sarayının memarlıq peyzajını həkk etmişdi.

Dekorativ bəzək vuran sənətkarlar Mərkəzi Asiya üslubunda general-qubernatorun iqamətgahı olan «Ağ ev»i, knyaz Romanovun sarayını, məmur Polovtsevin evini özbək bədii yaradıcılığının qeyri-adi nümunələri ilə işləmişdilər.

1910-cu ildə usta Qurban Niyaz Xivədə yüksək minarəli İslam Xoca mədrəsəsini tikmişdi. 1917-ci ildə tikilib başa çatmış Buxara yaxınlığındakı Sitorai Moxi-xossa sarayı bir neçə memarlıq abidəsindən ibarət olub, ənənəvi üsluba yeni elementlərin əlavə edilməsi ilə xarakterikdir. Bu iş usta Şirin Muradovun başçılığı altında bir qrup özbək sənətkarı tərəfindən icra olunmuşdu. Buxarada Ş.Muradovdan əlavə memar və ustalardan Abdulsalam, Xoca Qurban, Məcid, Səmərqənddə usta Abduqadir Bakiyev, Fərqanədə usta Musayev və bir çoxları mahir sənət ustaları kimi tanınırdılar (5, s. 361).

Türküstan diyarında tətbiqi sənət nümunəsi olan xalçaçılıq sənəti xüsusi yer tutur. Türkmən xalçaları dünyada ən çox bəyənilən və seçilən sənət nümunələridir. Türkmənstanda məşhur xalça ustalarından rəssam Baba Niyaz, Mehri Gözəl, Oqul Taq və b. göstərmək olar.

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstanın milli mədəniyyətlərində oxşarlıq, yaxınlıq və bir də doğmalılıq vardır. Onlar bir-birinə təsir edir, qarşılıqlı faydalanır və ayrı-ayrı əlamətlərinə görə fərqlənirdilər.

QEYDLƏR

1. Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. М.: 1955.
2. История Узбекской ССР. Т.1.Кн.2.Ташкент:1956.
3. История Туркменской ССР.Т.1.Кн.2.Ашхабад:1957.

4. История Киргизии. Т. 1. Фрунзе: 1963.
5. История Узбекской ССР. Т.1.Кн.2. Ташкент:1956.

ДОСТИЖЕНИЯ ИСКУССТВА В ТУРКЕСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Н.Дж.МЕХТИЕВА

РЕЗЮМЕ

Изменения, произошедшие в политической, экономической и культурной жизни Туркестанского края в начале XX века также затронули и сферу искусства.

В Туркестане действовали народный театр, профессиональный и любительский театры, любительские театры на русском и татарском языках, а также цирк. В народном творчестве узбеков, казахов, киргизов и туркмен песни, сказки, эпосы и т.д. играли существенную роль. Культурным связям придавалось огромное значение.

В сфере архитектуры Центральной Азии народные мастера занимали ведущие места. Производство деревянной и медной резьбы, глиняной и керамической посуды, различного вида ткани было широко распространено. Народное зодчество, ковроводство, производство ювелирных изделий, художественные изделия были бесценны в качестве образцов народного творчества.

Народы Туркестана обладали своеобразными элементами по своим идейно-художественным и национальным свойствам.

CULTURE PROGRESS IN TURKESTAN FOR THE BEGINNING OF XXth CENTURY

N.Dj.MEHDIIEVA

SUMMARY

Progress, occurred in political, economical and cultural spheres of Turkestan country for the beginning of XXth century, exerted influence on the culture sphere.

There were the national theatre, the professional and the amateur ones, the amateur theatres in russian and tatar languages and the circus in Turkestan. The songs, the tales, the eposes and etc. played a great part in the national works of uzbeks, kazakhs, kirghizs and turkmens. The cultural relations were attached importance to.

The national masters took key places in the architecture sphere of Central Asia. The production of the wooden and copper carving, the earthenware and ceramic dishes, various types of the fabric were widely spread. The national works, the carpetware, the production of the jewelry wares, the art wares were invaluable as the examples of the national works.

The Turkestan peoples possessed the original elements for their ideological-art and national qualities.